

نقش شبکه‌های اجتماعی در تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا

امیر هوشنگ میر کوشش^{۱*}

حسین درجانی^۲

چکیده

جهانی شدن و توسعه فن آوری ارتباطات جمعی تأثیرات مهمی در کشورهای در حال توسعه و به ویژه کشورهای مسلمان خاورمیانه و شمال آفریقا بر جای گذاشته است. گسترش روز افزون فن آوری ارتباطات الکترونیکی نظیر شبکه‌های ماهواره ای و اینترنتی تأثیرات غیر قابل انکاری بر اذهان عمومی این منطقه داشته است. فن آوری ارتباطات و اطلاعات همانند اینترنت و تلفن همراه نقش مهمی در مبارزات برای دموکراسی و حقوق بشر در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا ایفا نموده است. علل اعتراضات شامل ترکیبی از عوامل غیر تکنولوژیکی نیز می‌باشد که عبارت‌اند از: دهه‌ها سرکوب، حکومت‌های موروثی و اقتدار گرا، عقب ماندگی اقتصادی و اجتماعی، نقض سیستماتیک حقوق بشر، به حاشیه رانده شدن سیاسی و اقتصادی مردم، تحولات و خیزش‌های اخیر در کشورهای مصر و تونس و دیگر کشورهای منطقه را با توجه به استفاده گسترده از محتوی تولید شده توسط کاربران، انقلاب فیس بوک و توییتر می‌نامند. ایجاد و تولید حجم عظیمی از اطلاعات توسط کاربران در اینترنت را محتوای اینترنتی می‌نامند که شامل متن، تصویر، فیلم و کلیپ‌های صوتی است که توسط کاربران اینترنت تولید و بار گذاری می‌شود. این همان تصویری از پارادایم رسانه‌های قدرتمند با انگاره ای پست مدرن است که در این پژوهش بر بستر روندهای موجود مورد واکاوی و باز سنجی قرار گرفته است. خود سوزی یک جوان تونسی در دسامبر ۲۰۱۰ و انتشار خبر آن از طریق شبکه‌های اجتماعی مثل فیس بوک باعث شروع حرکتی در تونس گردید که به سقوط حکومت ۲۳ ساله بن علی انجامید. اخبار منتشر شده توسط این شبکه‌ها باعث گسترش این نا آرامی‌ها به کل منطقه و به ویژه مصر گردید. شبکه‌های اجتماعی در هدایت توجه اولیه جهان به این خیزش‌ها در مصر و تونس و متعاقباً دیگر کشورهای منطقه و به طور کلی تأثیر در مبارزات دموکراتیک منطقه نقش مهمی ایفا نمودند. برخورد قهری دولت‌ها با معترضان و وبلاگ نویسان، کند و قطع کردن اینترنت، دستگیری، زندانی کردن و ضرب و شتم فعالان اینترنتی در کشورهای دستخوش آشوب نشان از اهمیت اینترنت و شبکه‌های اجتماعی دارد. از مراکش تا بحرین، جهان عرب شاهد ظهور رسانه‌های مستقل اجتماعی است که به طور پیوسته باعث افزایش تعامل شهروندان با اینترنت گردیده. انتظار می‌رود تا سال ۲۰۱۵ اینترنت صد میلیون مخاطب عرب داشته باشد. تعداد کاربران فیس بوک در جهان عرب در دسامبر ۲۰۱۰ بالغ بر بیست و دو میلیون نفر بوده است که ۷۵ درصد آن‌ها جوانان بین ۱۵ تا ۲۹ سال می‌باشند.

واژگان کلیدی: پارادایم رسانه‌های قدرتمند، ارتباطات، اینترنت، شبکه‌های اجتماعی، فیس بوک، تحولات خاور میانه.

۲۰۱. دانشجوی دکتری روابط بین الملل دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات اصفهان

* ammirkoooshesh@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۳/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱/۱۵

فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره نهم، شماره پیاپی سی و دوم، صص ۱۷۰-۱۴۱

فصلنامه

پژوهش‌های

روابط بین‌الملل،

دوره دوم، شماره

اول، شماره پیاپی

سوم، بهار ۱۳۹۱

مقدمه

انقلاب اطلاعات و متعاقب آن گسترش روزافزون تکنولوژی‌های ارتباطاتی نظیر شبکه‌های ماهواره‌ای و اینترنت، تأثیر بسیاری بر شئون اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در جوامع جدید ایجاد کرده است، به نحوی که بسیاری از اندیشمندان از پدیده‌ای به نام جامعه شبکه‌ای در دوره معاصر یاد می‌کنند. در این میان، شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان نسل پیشرفته رسانه‌های اجتماعی، امکانات تعاملی قابل توجهی برای کاربران اینترنتی فراهم می‌آورند. این موضوع باعث افزایش مشارکت شهروندان در برخی فرایندهای سیاسی و اجتماعی گردیده است. ویژگی تعاملی بودن شبکه‌های اجتماعی باعث شده که هم‌روزه طیف گسترده‌ای از موضوع‌های متنوع به شکل آنلاین در این شبکه‌ها مطرح شود. گاهی اوقات، این موضوع‌ها می‌تواند به فرصت‌های بزرگی مانند مشارکت در پروژه‌های سیاسی و اجتماعی منجر شود. مصداق بارز این مشارکت سیاسی اجتماعی را می‌توان در جریان حرکت‌ها و خیزش‌های مردمی در کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا^۱ (MENA) مشاهده کرد.

از آنجا که در کشورهای توسعه نیافته عربی، رسانه‌ها اغلب در انحصار دولت است و به‌طور طبیعی دولت‌ها از آن در جهت تحکیم حضور و مشروعیت خود بهره می‌برند، وجود شبکه‌های اجتماعی به ابزاری برای اطلاع‌رسانی و افزایش بینش سیاسی مردم و شکستن انحصار رسانه‌ای در این کشورها تبدیل شده است. افزایش نرخ رشد استفاده از اینترنت در شمال آفریقا و خاورمیانه این موضوع را اثبات می‌کند که نقش و تأثیر رسانه‌های ارتباط جمعی و اینترنت و به خصوص شبکه‌های اجتماعی مثل فیس بوک و توییتر در تحولات اخیر خاورمیانه و شمال آفریقا و گسترش سریع این تحولات انکار ناپذیر است. سئوالاتی که در این جا مطرح می‌شود عبارت‌اند از: آیا می‌توان خیزش مردم در مصر و تونس و سایر کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا را انقلاب فیس بوک و توییتر نامید؟ آیا شبکه‌های اجتماعی نقش منحصر به فردی در این اعتراضات داشته‌اند؟ آیا محتوی تولید شده در شبکه‌های اجتماعی و تلفن‌های همراه و به اشتراک گذاشتن آن‌ها از جمله عوامل این خیزش‌ها و گسترش آن‌ها می‌باشد؟

استراتژی، تکنیک و تکنولوژی‌های مورد استفاده در خیزش‌های اخیر کدام است؟ آیا شبکه‌های اجتماعی قدرت ایجاد انقلاب و سرنگونی حکومت‌ها را دارند؟ نگارنده با بررسی رسانه‌های اجتماعی با الگویی پست مدرن و پارادایم رسانه‌های قدرتمند به ساختار شبکه‌های اجتماعی و ویژگی‌های آن‌ها و به ویژه شبکه اجتماعی فیس بوک^۱ خواهد پرداخت و در ادامه نقش شبکه‌های اجتماعی را در تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا برای پاسخ به سئوالات مطرح شده بررسی خواهد نمود.

۱۴۳

چهارچوب نظری

الگوی پست مدرن و پارادایم رسانه‌های قدرتمند

این پژوهش به دنبال ارائه تحلیلی از جهان مجازی و تکنولوژی‌های اطلاعاتی با ارجاع به پارادایم رسانه‌های قدرتمند است. بازبینی و توجه به پارادایم رسانه‌های قدرتمند که با اتکاب به انگاره‌های تفکر پست مدرن معنا می‌یابد این امکان را فراهم می‌کند تا بحث تأثیر گذاری رسانه‌ای را به شیوه‌ای دگرگونه و در هیئتی کلی نگر بازسازی کنیم. نظریه‌های مربوط به رسانه‌های قدرتمند و بخصوص نظریه‌های مارشال مک لوهان^۲ چهارچوبی را برای درک ارتباط بین تغییرات تکنولوژیک بخصوص در دوران معاصر و تغییرات نحوه ارتباط و در نتیجه جامعه و فرهنگ و اقتصاد را فراهم می‌کند. در این نوشته با ارجاع به کار افرادی مانند ژان بودریار^۳ و مانوئل کاستلز^۴ به عنوان نظریه پردازانی پسا مک لوهانی که در عین وابستگی به مک لوهان نتوانسته‌اند از او بگذرند، سعی می‌شود حوزه ظهور نظریه رسانه‌های قدرتمند در فضای مجازی مورد تحلیل قرار گیرد.

بودریار با سازماندهی فکری بر مبنای پست مدرنیسم در ادامه کار مک لوهان و افزون بر آن بر این باور است که این رسانه‌ها هستند که تصور ما از جهان را شکل می‌دهند و این تا بدان حد است که رسانه‌ها تصویر را جایگزین واقعیت کرده‌اند و ما در دنیایی پر از تصاویر زندگی می‌کنیم که از واقعی نیز واقعی تر هستند، بودریار از این

1. Facebook
2. Marshall McLuhan
3. Jean Baudrillard
4. Manuel Castells

موضوع تحت عنوان فرا واقعیت نام می‌برد (لین، ۱۳۸۷: ۱۲۳). بودریار تصور فعلی ما از جهان را تصویری رسانه‌ای و منتج از رسانه‌ها می‌داند. تأثیر رسانه‌ها از دیدگاه او تأثیری کلان و همه‌جانبه است که در آن نشانه‌ها و نمادهای رسانه‌ای به جای واقعیت می‌نشینند و در واقع بازنمایی‌های رسانه‌ای واقعیت را اشیاع کرده است (وارد، ۱۳۸۳: ۹۲). همچنین کاستلز در کتاب عصر اطلاعات (۱۳۸۰) توسعه و گسترش نوآوری‌های تکنولوژیکی در دره سیلیکون را به عنوان شروع یک عصر جدید معرفی می‌کند. عصری که در آن با همه جاگیر شدن تکنولوژی‌های اطلاعاتی و ارتباطی و در واقع انقلاب تکنولوژی‌های اطلاعاتی مشخص می‌شود؛ شبکه‌ای شدن جامعه و شکل‌گیری فضای جریان‌ها از نتایج این انقلاب تکنولوژی است (کاستلز، ۱۳۸۰: ۷۸). در واقع کاستلز به تاسی از مک لوهان شرایط فعلی جامعه شبکه‌ای را تحت تأثیر گسترش تکنولوژی‌های اطلاعاتی می‌داند.

در اینجا ظهور فضای مجازی مصداق نظریه‌های بودریار و کاستلز است. فضای مجازی به شدت در موجودیت خویش وابسته به تحولی است که تحت عنوان انقلاب تکنولوژی‌های اطلاعات معرفی شده است. مهم‌ترین دستاورد انقلاب اطلاعات که زیربنای شکل‌گیری فضای مجازی را در خود داشت، به وجود آمدن اینترنت و توسعه آن در سطح جهان بود. اینترنت سلطه بودریاری امر خیالی بر واقعیت را امکان‌پذیر ساخت. در واقع فضای مجازی امکان عینی-تخیلی ظهور دوباره نظریه رسانه‌های قدرتمند است (لین، ۱۳۸۷: ۱۲۵).

پارادایم رسانه‌های قدرتمند در بیشتر دیدگاه‌های موجود در باره فضای مجازی و جامعه اطلاعاتی وجود دارد. در واقع تغییرات گسترده تکنولوژیکی به گونه‌ای آشکار در ارتباط با تغییرات گسترده در جنبه‌های مختلف زندگی بشری قرار دارد. نظریه رسانه‌های قدرتمند از یک سو امکانات مفهومی برای تبیین وضعیت جدید را برای ما فراهم می‌کند و از طرفی دیگر توسعه تکنولوژی‌های اطلاعاتی و شکل‌گیری فضای مجازی و جامعه اطلاعاتی به بازگشت و دوباره مطرح شدن این پارادایم کمک کرده است. آنچه که در رابطه با وضعیت جدید مهم است و باید مورد توجه قرار بگیرد پر شدن شکاف و تعارض بین نظریه‌های رسانه‌های قدرتمند و نظریه مخاطبان قدرتمند

است. در واقع پارادایم رسانه‌های قدرتمند در تبیین کلی و تاریخی از تغییرات بازگشته است، به عبارتی دیگر، امروزه کسی نمی‌تواند اثرات بسیار واضح رسانه‌ها بر جنبه‌های مختلف زندگی بشری را نادیده بگیرد (همان: ۱۲۶).

جبرگرایی تکنولوژیک که همبسته اصلی پارادایم رسانه‌های قدرتمند است، وضعیت ارتباطات کنونی را متأثر از تکنولوژی‌های اطلاعاتی می‌داند. تکنولوژی‌های اطلاعاتی نحوه ارتباطات را تغییر داده و ارتباطات فردی با واسطه کامپیوتر و تعاملی بودن را به عنوان مهم‌ترین بعد ارتباطی جدید ممکن ساخته است. در واقع امکان بالا رفتن قدرت مخاطبان در برابر رسانه‌های متمرکز ناشی از توسعه تکنولوژی‌های اطلاعاتی و اینترنت است. از این لحاظ در وضعیت جدید اطلاعاتی نظریه‌های رسانه‌ای قدرتمند می‌توانند حضوری تبیین کننده داشته باشند و در عین حال در تناقض با عاملیت و فعال بودن مخاطبان قرار نگیرد. با توجه به اندیشه ورزی پست مدرن و اتکاب پارادایم رسانه‌های قدرتمند در فضای مجازی نقش آن را در تحولات خاورمیانه بررسی می‌نماییم.

تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا

ریشه‌ها و دلایل ظهور تحولات

ریشه‌های بروز تحولات خاورمیانه را می‌توان ترکیبی از عوامل سیاسی، اقتصادی و فرهنگی دانست که شامل فقدان دموکراسی و آزادی و فقر و بیکاری و تبعیض است که در حکومت‌های پیشین انباشت گردیده بود. هدف این مقاله بررسی چرایی و چرایی تحولات اخیر نیست و این موضوع نیاز به پژوهشی جداگانه دارد و در این جا تنها به ریشه‌ها و دلایل این تحولات به طور کلی و خلاصه پرداخته شده است.

عوامل بروز این خیزش‌ها را می‌توان شامل ترکیبی از میزان مشروعیت سیاسی حکومت‌ها، بسیج اجتماعی معترضان، واکنش نیر وهای مسلح و قدرت‌های بین‌المللی دانست. گلدستون (۱۳۸۷: ۲۹-۱۵) بر عواملی چون کارگزاران، ایدئولوژی و سیر انقلاب‌ها پرداخته و بر ریشه‌ها، فرایندها و نتایج انقلاب‌ها تمرکز نموده است. بعضی از متفکران، توسعه وابسته، حکومت‌های سرکوبگر و انحصارگرا، رکود اقتصادی و نفوذ

خارجی را از عوامل به وجود آمدن تحولات و موفقیت یا عدم موفقیت آن‌ها می‌دانند (فوران، ۱۳۸۵: ۳۸۲-۳۰۰).

حکومت‌های ظالم و نالایق و تهدید آن‌ها برای آینده کشور، بیگانگی نخبگان از حکومت و بسیج شدن گروه‌های قومی، مذهبی و طبقات اقتصادی اجتماعی در مقابل حکومت‌ها و عدم حمایت قدرت‌های بین‌المللی از حکومت‌های دستخوش بحران از عوامل ایجاد تحولات و موفقیت آن است. نا رضایتی گسترده و ائتلاف طبقات و نیروهای اجتماعی مختلف و واکنش بازیگران خارجی از عوامل چرایی و شکل‌گیری پیروزی برخی جنبش‌ها و ناکامی برخی دیگر است (نیاکویی، ۱۳۹۰: ۲۴۴-۲۴۳). با بررسی اوضاع قبل از شروع تحولات و خیزش‌ها در دو کشور تونس و مصر می‌توان به نتیجه تقریباً مشابهی در مورد ریشه‌ها و عوامل بروز تحولات در کشورهای منطقه درگیر بحران در منطقه پی برد.

تونس کشوری است که تنها دو رئیس‌جمهور را به خود دیده است و ویژگی‌های حکومت آن‌ها عبارت بود از دیکتاتوری حزبی و حاکمیت تنها یک حزب و موانع جدی برای مشارکت مردم و احزاب واقعی ((Alexander, 2010: 36). سرکوب ناراضیان سیاسی، فقدان آزادی بیان و مطبوعات آزاد، شکنجه و زندانی کردن مخالفان، کنترل انحصاری دولت بر رسانه‌های ارتباطی مانند اینترنت، تعرض به حقوق فردی و اجتماعی مردم و خشونت نیروهای امنیتی و پلیس از مهم‌ترین ویژگی‌های سیاست در دوران بن علی است ((Penner Angrist, 2011). فساد و رانت گسترده، نابرابری اقتصادی و گسترش شکاف‌های طبقاتی از چالش‌های اساسی حکومت‌های دستخوش تحولات می‌باشد. در مورد تونس می‌توان گفت که ساختار سیاسی اقتدار گرای آن در کنار ویژگی‌هایی چون شخصی بودن قدرت، دیکتاتوری حزبی و فساد گسترده زمینه‌های نارضایتی و شکل‌گیری بحران‌های متراکمی چون بحران مشارکت، بحران مشروعیت و بحران هویت را در نظام سیاسی تونس ایجاد نمود. رشد جمعیت، بیکاری عظیم، شکاف طبقاتی، توسعه نامتوازن و توزیع نامناسب منابع شرایط را به سمت انفجار در این کشور هدایت نمود (نیاکویی، ۲۴۸-۲۴۶).

در مصر نیز همانند تونس، فرسودگی حکومت، عدم گردش نخبگان و سه دهه حکومت بلامنازع مبارک و تمرکز تمام قدرت در شخص مبارک، سرکوب سیاسی و فساد اقتصادی از عوامل نارضایتی مردم و زمینه ساز شروع تحولات و خیزش‌ها گردید. فساد گسترده در طبقه حاکم، ثروت اندوزی، رشد سریع جمعیت و جوان بودن اکثریت جامعه، بیکاری و فقر و خشونت دستگاه‌های امنیتی و نظامی از عوامل بروز بحران و نارضایتی و شروع خیزش‌ها در مصر می‌باشد. (Osman,2010:186-199).

روند وقوع حوادث در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا

موج شورش اعراب در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا که از تونس و مصر آغاز گردید با سرعت بی سابقه ای در کل منطقه گسترش یافت و باعث تغییرات اساسی گردید. بحران اجتماعی - اقتصادی عمیق در منطقه همراه با رژیم‌های اقتدارگرا و فاسد و وجود تکنولوژی‌های ارتباطی باعث شد که این موج به سمت تغییرات اساسی هدایت شود (Cheterian,2011:1-6).

تونس کشوری است با ۱۰ میلیون جمعیت که یک اتفاق ساده در این کشور باعث تغییراتی بدون طرح ریزی و پیش بینی قبلی در خاورمیانه گردید. در ۱۷ دسامبر ۲۰۱۰ محمد بو عزیز جویان میوه فروش ۳۶ ساله تونسی در اثر بد رفتاری مأمورین استانداری اقدام به خودسوزی نمود و در اثر شدت سوختگی جان باخت. با پخش تصاویر خود سوزی بو عزیز در اینترنت و آگاهی مردم تونس و جهان خیزشی بر پا خاست که به فرار بن علی رئیس جمهور تونس به عربستان و شروع دومینوی سقوط حکومت‌های استبدادی در منطقه منتهی گردید. در ابتدا اعتراضات در الجزایر، اردن، تونس، مصر و یمن به وقوع پیوست. در مصر و تونس ادامه تظاهرات به خروج حسنی مبارک و بن علی از قدرت انجامید. علی عبدالله صالح رئیس جمهور یمن مجبور به کناره گیری از قدرت گردید. در الجزایر حالت فوق العاده در نهایت بعد از ۱۹ سال برداشته شد و در اردن دولت جدیدی بر سر کار آمد. موج دوم اعتراضات به لیبی، بحرین و سوریه گسترش یافت. در سوریه دولت بشار اسد بطور وحشیانه ای به سرکوب و کشتار مردم سوریه مشغول است. در بحرین نیز این حالت با حمایت شورای

همکاری خلیج فارس ادامه دارد. در لیبی اعتراضات به سرعت به جنگ داخلی کشیده شد. ادامه جنگ و حمایت ناتو از انقلابیون باعث سقوط حکومت سرهنگ قذافی و کشته شدن وی گردید ((Ruhoak & Ijzerloo, 2011:1).

مصر با جمعیت ۸۵ میلیون نفری پر جمعیت‌ترین کشور خاورمیانه می‌باشد. با فراخوان شبکه‌های اجتماعی مردم در ۲۵ ژانویه در اعتراض به کشتن خالد سعید از شهروندان شهر اسکندریه در میدان تحریر و دیگر میداین کشور تجمع کردند. خالد سعید جوان مصری ساکن اسکندریه از فروش مواد مخدر توسط پلیس در اینترنت پرده برداشت و به همین دلیل مورد خشم پلیس قرار گرفت و در اثر ضرب و شتم جان باخت. گزارش کامل سرگذشت خالد سعید در اینترنت و پیوستن مردم به صفحه اینترنتی وی باعث گردید که فیس بوک و توئیتر به عنوان خروجی‌های اصلی کسب اطلاع مردم گردد و انتشار این اخبار باعث شروع جنبش گردید. شبکه‌های اجتماعی به برنامه ریزی برای حضور مردم در خیابان‌ها و میدان‌های اصلی شهرها ادامه دادند و میدان تحریر قاهره نماد تظاهرات و تجمعات مردم مصر گردید ((Chalcraft, 2011:12-13). با اعلام تجمع اعتراضی در شبکه‌های اجتماعی برای روز ۲۵ ژانویه تظاهرات میلیونی بر پا گردید و این روز، روز خشم نامیده شد که آغازگر خیزشی تمام عیار در سراسر مصر گردید. رژیم حسنی مبارک و حتی احزاب با سابقه ای مثل اخوان المسلمین نیز غافلگیر شدند. همراهی مسلمانان و مسیحیان قبطی در تظاهرات برای سرنگونی حسنی مبارک باعث گسترش دامنه تظاهرات گردید. درگیری میان تظاهر کنندگان و پلیس مصر در ۲۸ ژانویه و کشته و مجروح شدن بسیاری از مردم باعث حضور ارتش در خیابان‌ها گردید. ارتش مصر با استفاده از زور علیه مردم مخالفت کرد و در بیانیه ۲۸ ژانویه خود حقانیت مردم مصر را به رسمیت شناخت. در ۱۰ فوریه ۲۰۱۱ حسنی مبارک به دلیل گسترش تظاهرات مردم و عدم حمایت ارتش از وی استعفا داد و مردم مصر برای شادی به خیابان‌ها ریختند. با ادامه روند خیزش مردم مصر حسنی مبارک محاکمه گردید.

مردم بحرین نیز تحت تأثیر خیزش‌های مصر و تونس و در دهمین سالگرد وعده اصلاحات سیاسی در ۱۴ فوریه ۲۰۱۱ در میدان مروارید منامه تجمع نمودند. اکثریت مردم بحرین شیعه هستند که سال‌ها از حقوق سیاسی و اجتماعی خود محروم

گردیده‌اند. با خشونت نیروهای امنیتی بحرین و کشته و مصدوم شدن تعدادی از شهروندان بحرین مسیر حرکت مردم بحرین نیز با قیام مردم تونس و مصر پیوند خورد. با حضور نیر وهای نظامی عربستان و امارات در بحرین سرکوب مبارزان بحرینی شدت گرفت (Ottaway & Hamzway, 2011:7).

اعتراضات در سوریه در ۲۶ ژانویه سال ۲۰۱۱ آغاز گردید و در ۱۵ مارس ۲۰۱۱ به یک قیام تمام عیار تبدیل شد. شورش‌های مردمی در سوریه تحت تأثیر خیزش‌های منطقه قرار گرفت و از آن به عنوان قیامی بی سابقه یاد می‌شود (Syrian Protests Add to Pressure on Assad Regime, 2011:1-4). مردم سوریه نیز همانند دیگر کشورهای عربی به مخالفت با حکومت بشار اسد پرداختند. قیام مردم سوریه از شهر درعا آغاز گردید. در درعا کودکان روی دیوار مدرسه خود نوشتند ما آزادی می‌خواهیم اما حکومت این کودکان را دستگیر و شکنجه نمود. مردم در اعتراض به رفتار حکومت در جلوی فرمانداری درعا تجمع کردند که با توهین و تحقیر فرماندار روبرو شدند و این مقدمه واکنش و آغازگر خیزش مردم سوریه گردید. هم زمان با ادامه اعتراضات، دولت سوریه از تانک و تک تیراندازان برای سرکوب مردم در خیابان‌ها استفاده نمود. جریان آب و برق قطع گردید و نیروهای امنیتی آرد و غذای مردم را در مناطقی مثل درعا، دوما و حمص مصادره نمودند (Fresh Violence Hits Syrian Town, 2011:1-4). ارتش سوریه شهرهای دستخوش اعتراضات مثل درعا، حمص، دوما، جیش الشقور، دیرالزور و دمشق را محاصره و اشغال نمود (Dozens killed in Syrian border town, 2011:1-3). تا کنون با خشونت ماموران امنیتی و نظامی دولت سوریه بیش از ۸۰۰۰ نفر کشته و هزاران نفر زخمی، دستگیر، شکنجه و یا ناپدید شده‌اند (Dozens tortured and killed in Syria detention centers, 2011:1-).
(Holmes, 2012:1). 2. با وجود سرکوب شدید حکومت سوریه تظاهرات مردم سوریه هنوز ادامه دارد.

یمن با جمعیت ۲۴ میلیونی و نرخ بیکاری ۵۰ درصدی در میان جوانان ۱۸ تا ۲۸ ساله و اوضاع جغرافیایی حساس و حضور القاعده و قبایل جدایی طلب نیز با شورش مردم علیه حکومت ۳۳ ساله عبدالله صالح مواجه شد. در اثر برخورد نیروهای امنیتی با

مردم تا کنون تعداد زیادی از مردم یمن کشته و زخمی شده‌اند ((Jones,2011:18). و با ادامه این روند علی عبدالله صالح رئیس جمهور یمن مجبور به استعفاء گردید.

گونه‌شناسی جوامع مجازی

جامعه مجازی^۱ جامعه‌ای است که در آن حالت اولیه تعامل به صورت الکترونیکی است (آنلاین/مجازی) و نه به صورت چهره به چهره. جوامع مجازی گاهی اوقات در ادبیات به عنوان مجموعه‌ای همگن از فعالیت‌ها در نظر گرفته می‌شوند. جوامع مجازی دارای انواع مختلفی است که دارای ویژگی‌های متفاوتی می‌باشند و تئوری‌ها متفاوتی آن‌ها را توصیف می‌کنند. گونه‌شناسی‌های متفاوتی وجود دارد که ابعاد مختلفی مثل ابعاد جمعیتی، بافت سازمانی، ویژگی‌های عضویت و فن آوری زیست محیطی را پوشش می‌دهد. گونه‌شناسی که در مورد شبکه‌های اجتماعی می‌توان مطرح نمود گونه‌شناسی بر اساس نیازها می‌باشد که اعضاء با توجه به نیازهایی که دارند و برای ارضای آن‌ها در این جوامع مجازی حاضر می‌شوند ((Hinds & Lee,2008:2).

رسانه‌های اجتماعی^۲

رسانه‌های اجتماعی گروهی از رسانه‌های نوین می‌باشند که ویژگی‌های زیر را به اشتراک می‌گذارند (Mayfield,2008:5):

- مشارکت: رسانه‌های اجتماعی باعث ترغیب علاقه مخاطبان می‌شوند و مرز میان رسانه و تماشاچی را محو می‌کنند.
- آزاد سازی: اکثر خدمات رسانه‌های اجتماعی، آزاد و به صورت باز می‌باشد و دسترسی به آراء، نظرات و به اشتراک گذاشتن اطلاعات را بدون مانع ترغیب می‌کند.
- ارتباط دو طرفه: کار رسانه‌های سنتی پخش است که به صورت یک طرفه انجام می‌گیرد. رسانه‌های اجتماعی ارتباط دو یا چند طرفه میان کاربران را فراهم می‌کنند.

1. Virtual community
2. Social media

- تشکیل جوامع: رسانه‌های اجتماعی امکان شکل‌گیری سریع جوامع و ارتباط مؤثر را فراهم می‌کنند. جوامع اجتماعی علائق و نگرانی‌ها را به اشتراک می‌گذارند.

انواع رسانه‌های اجتماعی (Mirkooshesh, 2012: 161).

۱- شبکه‌های اجتماعی^۱: این سایت‌ها به افراد اجازه می‌دهند صفحات وب شخصی ایجاد نموده و سپس با دیگران محتوی ایجاد شده را به اشتراک گذارند و ارتباط برقرار نمایند. بزرگ‌ترین شبکه‌های اجتماعی عبارت‌اند از: فیس بوک و مای اسپیس^۲.

۲- بلاگ‌ها^۳: بلاگ‌ها شناخته شده‌ترین رسانه‌های اجتماعی هستند. بلاگ‌ها ژورنال‌هایی آنلاین هستند با جدیدترین مطالب.

۳- ویکی‌ها^۴: این وب سایت‌ها امکان افزودن محتوی یا ویرایش اطلاعات را به کاربران می‌دهند و به عنوان سند یا بانک اطلاعات همگانی عمل می‌کنند. معروف‌ترین آن‌ها ویکی‌پدیا با بیش از ۲ میلیون مقاله به زبان انگلیسی می‌باشد.

۴- پادکست‌ها^۵: فایل‌های صوتی تصویری هستند که از طریق سرویس‌هایی مثل Apple- iTunes به اشتراک گذاشته می‌شوند.

۵- انجمن‌ها^۶: مکان‌هایی برای بحث آنلاین است که اغلب حول عنوان‌ها و علائق ویژه شکل می‌گیرد.

۶- جوامع محتوایی^۷: جوامعی هستند که انواع محتوی‌های ویژه را سازماندهی و به اشتراک می‌گذارند. معروف‌ترین این جوامع برای عکس flicker، برای لینک‌های ذخیره del.icio.us و برای ویدیوها YouTube می‌باشد.

1. Social networks
2. Myspace
3. blogs
4. wikis
5. podcast
6. forums
7. Content communities

۷- میکرو بلاگ ها: بلاگ هایی با حجم کم می‌باشند که مقادیر کمی از محتوی را به صورت آنلاین از طریق شبکه تلفن همراه پخش می‌کنند. توییتر^۲ در این زمینه نقش رهبری را دارد.

ساختار شبکه‌های اجتماعی

شبکه‌های اجتماعی بازنمایی گرافیکی از روابط میان موجودیت‌های اجتماعی می‌باشند که در آن موجودیت‌های اجتماعی (مثل مردم یا سازمان‌ها) به عنوان مجموعه ای از گره‌ها و روابط مثل (مشاوره یا تجارت) ارائه می‌شوند. به عبارت دیگر شبکه‌های اجتماعی مجموعه ای از روابط هستند که گره‌ها را به یکدیگر متصل می‌کنند. ساختار شبکه‌های اجتماعی با برخی از خواص ریاضی گراف، مانند تراکم یا تمرکز تعریف می‌شود ((Hinds & Lee:4).

انقلاب اطلاعات منجر به تولد اقتصادهای جدیدی گردید که ساختار آن‌ها داده‌ها، اطلاعات و دانش است. شبکه‌های اجتماعی گره‌هایی از افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها و سیستم‌های مربوطه می‌باشند که به یک نوع یا انواع بیشتری از وابستگی‌های متقابل گره خورده‌اند که شامل ارزش‌ها، بینش‌ها و ایده‌های مشترک، ارتباطات اجتماعی، خویشاوندی، تبادلات مالی، تجارت، عضویت مشترک در سازمان‌ها، مشارکت گروهی در وقایع و ... می‌باشند ((Serrat,2009:1).

شبکه‌های اجتماعی پدیده‌هایی جهانی هستند با جوامعی مثل مای اسپیس، فیس بوک و توییتر با میلیون‌ها کاربر در سراسر جهان. افرادی که به این جوامع می‌پیوندند قادر به انتشار علایق و نگرانی‌های خود به صورت چند رسانه ای می‌باشند. آن‌ها می‌توانند به دوستان موجود خود لینک ایجاد نمایند و یا به دنبال دوستی‌های جدید باشند. سایت‌های شبکه‌های اجتماعی به افراد در شناخت علایق و سرگرمی‌های مشترک کمک می‌کنند ((Online Social Networks,2008:5). وب سایت‌های شبکه اجتماعی جوامع آنلاینی هستند که افراد علایق و فعالیت‌های خود را به اشتراک می‌گذارند. آن‌ها ارتباط افراد را از

1. microblogging
2. Twitter

طریق چت کردن، ارسال پیام یا پست الکترونیکی بر قرار می‌کنند (Online Social Networks:10)

سایت‌های شبکه‌های اجتماعی سرویس‌های مبتنی بر وب هستند که برای افراد این امکانات را فراهم می‌کنند: (۱) ایجاد پروفایل اجتماعی یا شبه اجتماعی در محدوده سیستم. (۲) ارائه لیستی از کاربران دیگر که می‌توان با آن‌ها ارتباط را به اشتراک گذاشت. (۳) مشاهده لیست ارتباط خود و دیگران و لینک شدن با لیست ارتباط دیگران. نام گذاری و طبیعت این ارتباطات در سایت‌های مختلف متفاوت است. عبارت شبکه‌های اجتماعی به گفتمان عمومی هم تعبیر می‌شود و عبارت را می‌توان به جای یکدیگر به کار برد. ویژگی منحصر به فرد شبکه‌های اجتماعی این است که افراد می‌توانند پروفایل‌های خود را نمایان و یا در دسترس دیگران قرار دهند (Boyd & Ellison,2007:1-20).

شبکه اجتماعی ساختاری اجتماعی است که از گره‌هایی که عموماً فردی یا سازمانی هستند تشکیل شده و یک یا چند نوع وابستگی خاص را پوشش می‌دهند. شبکه‌های اجتماعی مجازی، نسل جدیدی از وب سایت‌های اینترنتی هستند که کاربران اینترنتی حول محور مشترکی به صورت مجازی با یکدیگر ارتباط بر قرار می‌کنند. شبکه‌های اجتماعی با موضوعاتی خاص شامل موارد حرفه ای و تجاری، دوست یابی، علایق مشترک در حوزه‌های مختلف مثل سینما، ورزش، موسیقی و با زبان مشترک، ملیت مشترک، دین مشترک در فضای مجازی فعال هستند... شبکه‌های اجتماعی در جامعه شناسی، انسان شناسی، جغرافیا، روانشناسی اجتماعی، جامعه شناسی زبان، علوم ارتباطات، علوم اطلاعات، مطالعات سازمانی، اقتصاد و زیست شناسی مدرن به کار می‌روند.

عبارت "تحلیل شبکه اجتماعی" به مجموعه گسترده ای از روش‌ها و ابزارها برای برنامه نویسی و تحلیل بازنمایی شبکه‌های اجتماعی اشاره می‌کند. در مقابل قلمرو نظری شبکه‌های اجتماعی شامل کاربرد مفاهیم و دیدگاه‌های شبکه به جنبه‌های متفاوت روانشناسی اجتماعی، جامعه شناسی و علوم سازمانی می‌باشد. پایه و اساس اولیه شبکه‌های اجتماعی بر اساس ریاضی و توسط تئوری گراف ارائه می‌شود. روش تحلیل شبکه‌های اجتماعی روی ماتریس جبری برای برنامه نویسی و ایجاد داده‌های شبکه طراحی می‌شوند. تحلیل شبکه‌های اجتماعی دارای تعدادی خصوصیات مثبت با توجه به کاربرد آن به عنوان ابزاری تحلیلی دارد. کاربرد آن می‌تواند الگوهایی را که با روش‌های دیگر

محسوس نیست آشکار نماید. این الگوها می‌تواند در اندازه‌گیری تحلیل شبکه اجتماعی بازتاب پیدا کند یا می‌تواند به صورت کیفی در بازنمایی دو یا سه بعد گرافیکی شبکه مشاهده شود. علاوه بر این استفاده از تحلیل شبکه اجتماعی روشی کمی برای مطالعه پدیده‌های اجتماعی پیچیده مثل خویشاوندی، ساختار جامعه، شرکت‌های بزرگ و نخبگان قدرت فراهم می‌نماید، در غیر این صورت تحقیقات به ابزارهای کیفی محدود می‌شود (Hinds & Lee:4))

تئوری سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی^۱ نظریه‌ای است که به طور گسترده‌ای در مورد تأثیر ساختار شبکه‌های اجتماعی در نتایج گروهی به کار می‌رود. تئوری سرمایه اجتماعی هم خود شبکه اجتماعی و هم دانش و دیگر منابعی که ممکن است از طریق شبکه تجهیز شود را در نظر می‌گیرد. تئوری از یک پارادایم پردازش اطلاعات برای بیان چگونگی تأثیر ساختار شبکه‌های اجتماعی روی نتایج اجتماعی در سطوح فردی و گروهی استفاده می‌کند (همان). روابط اجتماعی به عنوان مجاری جریان اطلاعات، دانش یا دیگر منابع در نظر گرفته می‌شود. نظریه سرمایه اجتماعی مدعی است ساختار شبکه‌های اجتماعی با محدودیت بیشتر یا مجموعه‌ای از گره‌های به هم پیوسته در شبکه، کاربرد منابع را تسهیل خواهد نمود. به نظر می‌رسد محدودیت و ساختار بسته باعث به وجود آمدن گروه‌های منسجم می‌شود و انتظار می‌رود این نوع ساختار از هنجارها و اعتماد مشترک حمایت نماید (Coleman, 1988:95-120).

شبکه‌های اجتماعی مفاهیمی کلان می‌باشند که زیر مجموعه رسانه‌های اجتماعی قرار می‌گیرند. شبکه‌های اجتماعی بر علایق افراد و گروه‌ها بنیان نهاده شده‌اند. شبکه اجتماعی اینترنتی، بر خلاف شبکه‌های اجتماعی سنتی که اساس ارتباطات میان اجزای شبکه بر اساس رودرویی چهره به چهره و کنش متقابل می‌باشد، با هم تناظری یک‌به‌یک یا چند به چند دارند. تناظر ممکن است رابطه‌هایی چون دوستی، خویشاوندی، علایق مشترک، تبادل تجاری و یا باورهای مشترک را در بر بگیرد. در یک شبکه اجتماعی،

1. Social capital

سلسله‌مراتب عمودی وجود ندارد و تنها عامل مهم، افرادی هستند که در این گراف به هم پیوسته به دیگران متصل می‌شوند ((Mirkooshesh:162).

ویژگی‌های شبکه‌های اجتماعی (نسل دوم وب)

نسل اول وب یا وب جهان گستر^۱ در دهه ۹۰ به حقیقت پیوست. پست الکترونیکی^۲، وب سایت‌ها، موتورهای جستجو^۳، اتاق‌های گپ^۴، سایت‌های تجاری، اخبار آنلاین در این دوره ظهور و پیشرفت نمودند (Shih,2009:28). نسل دوم وب در اوایل سال ۱۹۹۵ با ظهور شبکه‌های اجتماعی پا به عرصه گذاشت. این شبکه‌ها صفحات پروفایل و ارتباطات دوست‌یابی را معرفی نمودند. این شبکه‌ها مبنای شبکه‌های مشهوری مثل فیس‌بوک قرار گرفتند که امروزه میلیون‌ها عضو در سراسر جهان دارند (Shih:30).

مهم‌ترین ویژگی‌های شبکه‌های اجتماعی عبارت‌اند از:

- هویت در شبکه‌های اجتماعی واقعی تر شده است زیرا معمولاً کاربران تمایلی به افزودن افراد ناشناس به لیست دوستان خود ندارند.
- به اشتراک گذاشتن اطلاعات یا محتوی تولید شده توسط کاربران مثل، فیلم، عکس، خبر و تجربیات یا دیدگاه‌های شخصی و عمومی.
- قابلیت بسیج کردن و سازماندهی افراد و گروه‌ها.
- ایجاد روابط دوستانه میان افراد و گروه‌های صنفی و عقیدتی مختلف.
- افزایش اعتماد میان کاربران به دلیل شفاف تر بودن فضای ارتباطات.
- قابلیت استفاده از چند رسانه ای^۵ در شبکه‌های اجتماعی با کاربرد فیلم، صوت، عکس، انیمیشن، متن و گرافیک و لینک و چت کردن.
- زبان متفاوت شبکه‌های اجتماعی نسبت به سایر رسانه‌ها به دلیل وجود فضای نقد حاکمیت‌ها و سیاستمداران.
- حاکم بودن خرد جمعی بر شبکه‌های اجتماعی.

۱۵۵

نقش شبکه‌های
اجتماعی در
تحولات خاورمیانه و
شمال آفریقا

1. World Wide Web
2. email
3. Search engines
4. Chat
5. Multimedia

- حذف مرزهای زبانی در شبکه‌های اجتماعی که از ویژگی‌های جهانی شدن است.
- اطلاع‌رسانی و خبررسانی از طریق شبکه‌های اجتماعی و ایفای نقش رسانه‌های جایگزین در مقابل رسانه‌های جریان اصلی.
- ابتکار، خلاقیت، نوآوری، ساختار دموکراتیک و سرمایه اجتماعی از دیگر ویژگی‌های شبکه‌های اجتماعی می‌باشد.

ضریب نفوذ فیس بوک و توییتر در کشورهای عربی

رسانه‌های عرب قبل از خیزش‌های اخیر نقشی حاشیه‌ای و نخبه‌گرا داشتند و به دلیل نرخ نفوذ پایین اینترنت حداقل تأثیر را داشته‌اند. رویدادهای اخیر رسانه‌های اجتماعی را به خط مقدم آورد و برای شبکه‌های اجتماعی مثل فیس بوک، توییتر و بلاگ‌ها اعتبار فراوانی در گزارش و سرعت انتشار اخبار و کمک به فراگیر شدن خیزش‌ها بدست آورد.

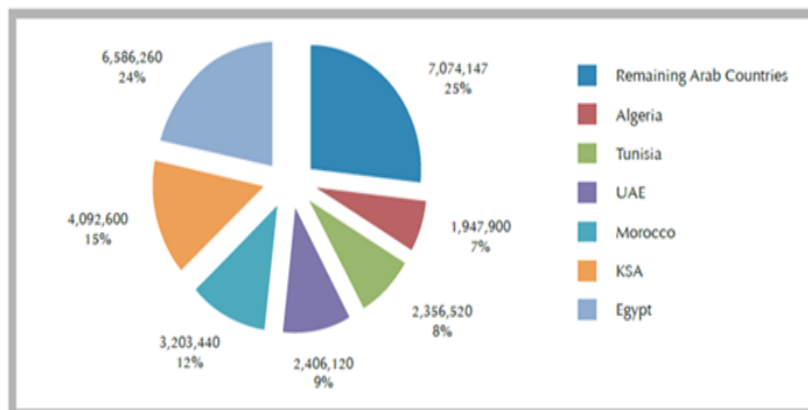
تعداد کاربران فیس بوک در جهان عرب در آوریل ۲۰۱۱ حدود ۲۸ میلیون نفر و در ژانویه ۲۰۱۱ حدود ۲۱/۵ میلیون نفر بوده است. در مقایسه در آوریل ۲۰۱۰ حدود ۱۵ میلیون کاربر فیس بوک وجود داشته است. در ابتدای آوریل ۲۰۱۱ میانگین نفوذ کاربران فیس بوک در منطقه عربی بیش از ۷/۵ درصد بود که در انتهای سال ۲۰۱۰ این میزان زیر ۶ درصد بود. تعداد کاربران فیس بوک در جهان عرب در ربع اول سال ۲۰۱۱ به میزان ۳۰ درصد افزایش یافت. کشورهای عرب خلیج فارس به همراه لبنان جزء شش کشور اول عرب در استفاده از فیس بوک می‌باشند و کشور امارات در صدر قرار دارد. یک چهارم کاربران فیس بوک در دنیای عرب مصری هستند. ۷۰ درصد کاربران فیس بوک در مناطق عربی را جوانان بین ۱۵ تا ۲۹ سال تشکیل می‌دهد. تعداد کاربران توییتر در آوریل ۲۰۱۱ بیش از ۲۰۰ میلیون افزایش داشت. بنا بر گزارش توییتر تویییت‌ها از ۵۵ میلیون در روز به ۱۵۵ میلیون در روز در ربع اول سال ۲۰۱۱ افزایش یافت که رشدی ۴۱ درصدی را نشان می‌دهد (-Civil Movements: The Impact of Facebook and Twitter, 2011:9).¹⁵⁾

تعداد کاربران فیس بوک و ضریب نفوذ این شبکه اجتماعی در مناطق مختلف جهان در ۳۰ ژوئن ۲۰۱۱ در جدول زیر آمده است:

مناطق جغرافیایی جهان	جمعیت در سال ۲۰۱۱	کاربران فیس‌بوک ۳۱ آگوست ۲۰۱۱	کاربران فیس‌بوک ۳۰ ژوئن ۲۰۱۱	رشد فیس‌بوک در ۱۰ ماه	ضریب نفوذ فیس‌بوک
Asia	3,879,740,877	93,584,580	152,957,480	59,372,900	3.9%
Africa	1,037,524,058	17,607,440	30,665,460	13,058,020	3.0%
Europe	816,426,346	162,104,640	208,907,040	46,802,400	25.6%
Latin America	555,856,161	68,189,920	115,288,940	47,099,020	20.7%
North America	347,394,870	149,054,040	167,999,540	18,945,500	48.4%
Middle East	216,258,843	11,698,120	16,125,180	4,240,946	7.5%
The Caribbean	41,427,004	3,925,060	5,903,520	1,978,460	14.3%
Oceania / Australia	35,426,995	11,596,660	12,881,560	1,284,900	36.4%
WORLD TOTAL	6,930,055,154	517,760,460	710,728,720	192,968,260	10.3%

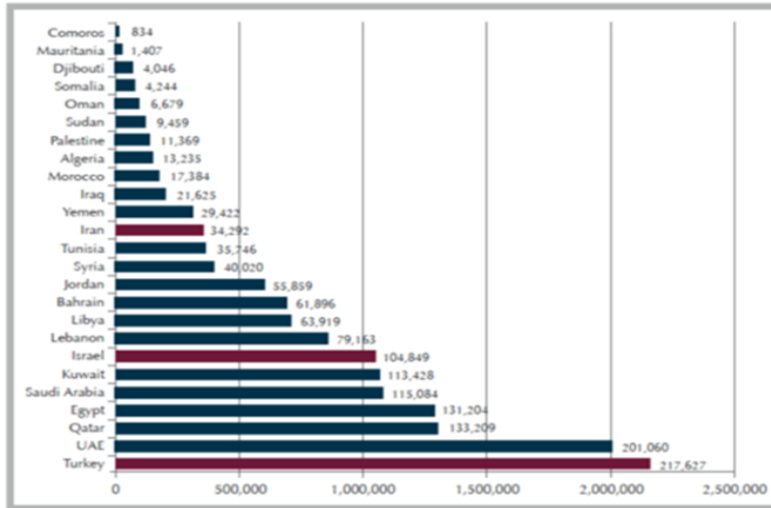
تعداد کاربران فیس‌بوک و ضریب نفوذ این شبکه اجتماعی در مناطق مختلف جهان
(Internet World Stats, July 2011)

تعداد و درصد کاربران فیس‌بوک در مناطق عربی در آوریل ۲۰۱۱

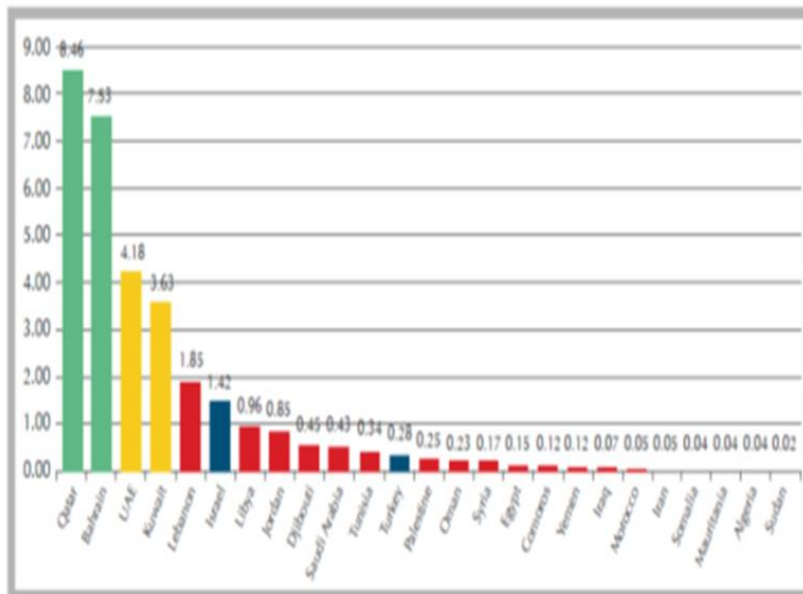
Source: Arab Social Media Report Vol. 1, No. 2

تعداد کاربران توئیتر در مناطق عربی و کشورهای ایران، اسرائیل و ترکیه (میانگین از انویه و ۳۰ مارس ۲۰۱۱)

Source: Arab Social Media Report Vol. 1, No. 2

ضریب نفوذ توئیتر در مناطق عربی و کشورهای ایران، اسرائیل و ترکیه (میانگین از انویه و ۳۰ مارس ۲۰۱۱)

Source: Arab Social Media Report Vol. 1, No. 2

معیارهای بین‌المللی و روندهای استفاده از فیس‌بوک در کشورهای عربی
شاخص‌های ارزیابی روندها و عوامل جذب مخاطبان در کشورهای عربی به فیس‌بوک
عبارت‌اند از (Facebook Usage: Factors and Analysis, 2011:10):

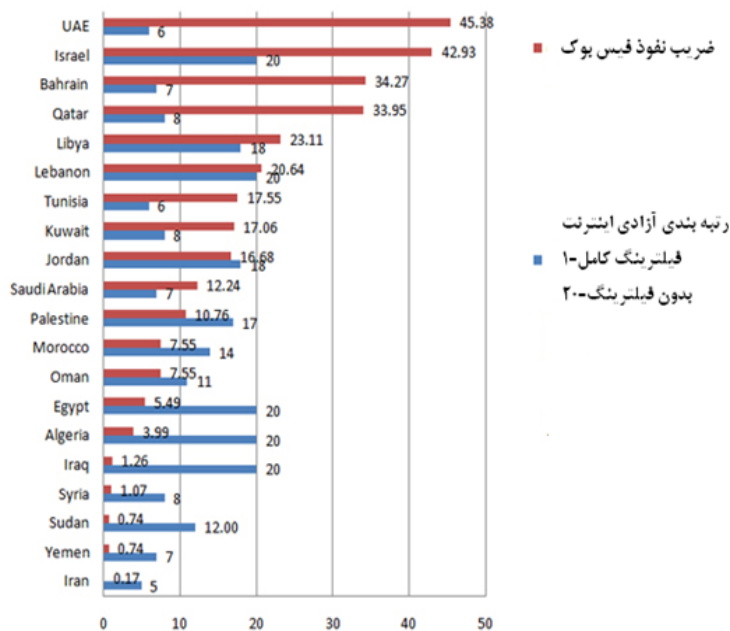
۱. شاخص دسترسی دیجیتالی
 ۲. ضریب نفوذ اینترنت
 ۳. درآمد بر اساس سرانه GDP
 ۴. آزادی اینترنت
 ۵. دیگر شاخص‌های توسعه
- شاخص شکاف جنسیتی جهانی
 - شاخص توسعه انسانی

۱۵۹

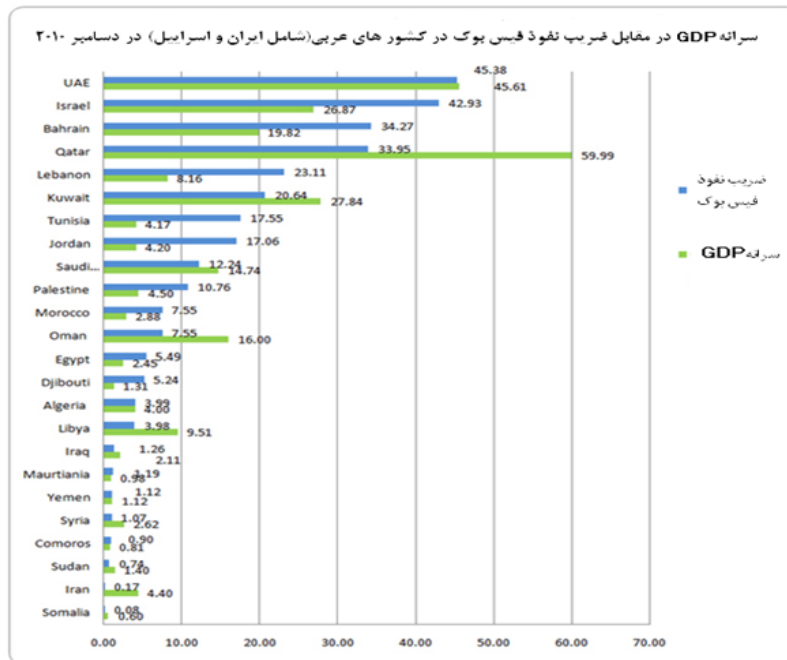

نقش شبکه‌های
اجتماعی در
تحولات خاورمیانه و
شمال آفریقا

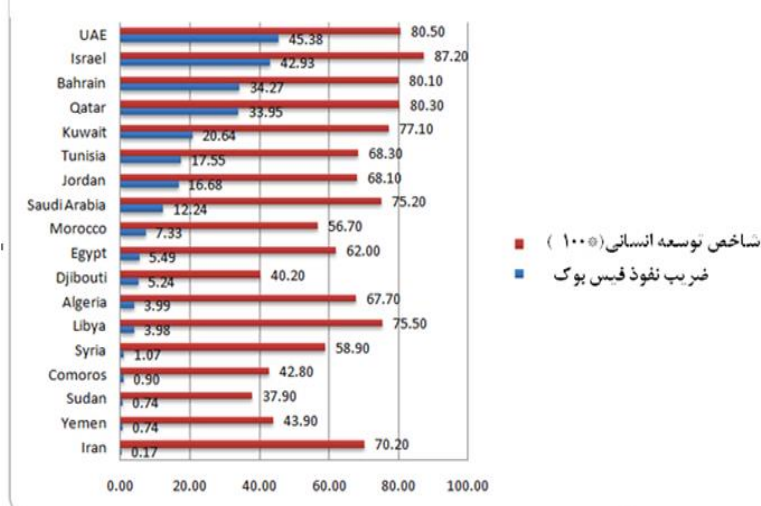
رتبه بندی آزادی اینترنت در مقابل ضریب نفوذ فیس‌بوک در کشورهای عربی (با اضافه ایران و اسرائیل) دسامبر ۲۰۱۰

Source: Arab Social Media Report Vol. 1, No. 2

ضرب نفوذ اینترنت در مقابل شاخص توسعه انسانی در کشور های عربی (بافاصله ایران و اسرائیل) در دسامبر ۲۰۱۰

Source: Arab Social Media Report Vol. 1, No. 2

نقش شبکه‌های اجتماعی در تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا

همانطور که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفت برمبنای انگاره پست مدرن از مفهوم پارادایم رسانه‌های قدرتمند؛ شبکه‌های اجتماعی چندین نقش را به طور همزمان ایفا می‌کنند. این شبکه‌ها روندی ساده، کم هزینه و به روز را برای ارتباط افراد با یکدیگر فراهم می‌کنند. این ارتباط بر خلاف رسانه‌های سنتی بدون واسطه و به صورت آنلاین و دو یا چند طرفه صورت می‌گیرد. بنابراین اخبار و اطلاعات بدون گزینش از سوی منابع رسمی در دسترس کاربران قرار می‌گیرد. این شبکه‌ها توانستند در جنبش‌های اعتراضی خاورمیانه و شمال آفریقا جای احزاب، گروه‌ها و سازمان‌های سیاسی را پر کنند و آن‌ها را تحت تأثیر حرکت‌های خودجوش مردمی در فضای شبکه‌های اجتماعی قرار دهند. فرایند جهت دهی به افکار عمومی و بسیج مردم در شبکه‌های اجتماعی در دو مرحله صورت می‌پذیرد: مرحله اول شبکه سازی در فضای مجازی و در مرحله دوم شبکه سازی در فضای واقعی.

حوادث اخیر این حقیقت را نشان می‌دهد که تکنولوژی‌های جدید مثل اینترنت و گسترش رسانه‌های اجتماعی و نرم افزارهای کاربردی جدید در توسعه سریع و پایدار تغییرات اجتماعی تأثیر می‌گذارند. بهار عربی نه تنها سال‌ها دیکتاتوری را به چالش کشیده بلکه تشخیص مردم را نسبت به کارایی فن آوری های رسانه ای جدید در به وجود آوردن ارزش‌های مشترک برای حمایت از خیزش‌ها را بالا برده است. در حقیقت، نا آرامی‌های اجتماعی و سیاسی که در کشورهای مثل تونس، مصر، لیبی، سوریه، یمن و بحرین رخ داده است توسط فن آوری های جدید به روش‌های متفاوتی شکل گرفته است. آیا رسانه‌های اجتماعی می‌توانند در ایجاد خیزش‌ها و انقلاب‌ها نقش اساسی ایفا نمایند؟ بسیاری چنین نقشی را برای این رسانه‌ها قائل نیستند و معتقدند که بزرگ‌نمایی شده است. باید اذعان نمود که با وجودی که خیزش‌های عربی توسط فن آوری های نوین ایجاد نشده اما باعث گسترش و فراگیر شدن آن‌ها شده است. رسانه‌های اجتماعی و تلفن‌های همراه نه تنها مردم را قادر به سازماندهی و هماهنگی نمود بلکه ابزارهای با ارزشی برای مقابله با کنترل دولتی اطلاعات گردید (Mirkooshesh:168).

تظاهرات و شورش‌های اخیر در کشورهای مصر و تونس و دیگر کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا که به انقلاب فیس بوک و توییتر معروف شده است بر اساس محتوی ایجاد شده توسط کاربران می‌باشد. محتوی تولید شده توسط کاربران شامل متن، تصویر، ویدیو کلیپ‌های صوتی است که توسط کاربران اینترنت ایجاد و بارگذاری می‌شود. این محتوی نقش مهمی در اعتراضات و شورش‌های اخیر بازی نموده است ((Comninos,2011:4). فن آوری ارتباطات و اطلاعات مثل شبکه‌های اینترنتی و تلفن‌های همراه نقش مهمی در مبارزات برای دموکراسی و حقوق بشر در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا ایفا نموده است، اگر چه بسیاری از پژوهشگران معتقدند که نباید بیش از حد نقش این فن آوری‌ها را بزرگ نمود ((Kravets,2011:1-4). در کنار نقش فن آوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی عوامل غیر تکنولوژیکی مهم دیگری مثل دهه‌ها سرکوب، به حاشیه رانده شدن سیاسی و اقتصادی، بحران مشروعیت و اقتدار، مشکلات اقتصادی، نقض حقوق بشر و... نیز در ایجاد اعتراضات و خیزش‌ها در منطقه نقش داشته است.

شبکه‌های اجتماعی و سایت‌های ارتباط جمعی در فضای مجازی توانسته‌اند نقش مهم و بی‌سابقه‌ای در تغییر بافت اجتماعی کشورهای عربی منطقه و به‌طور کلی کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا ایفا کنند. افزایش پرشتاب قشر تحصیل کرده دانشگاهی و تغییر در ترکیب و ساختار نخبگان قبلی به تدریج باعث تغییر ذائقه ارتباطی عموم جامعه در کشورهای عربی گردیده است. به عبارت دیگر، با شکل‌گیری طبقه جدید و تحصیل کرده در کشورها، این گروه‌ها برای دسترسی به اطلاعات و اخبار، دیگر خود را محدود به رسانه‌های سنتی نظیر رادیو و تلویزیون و روزنامه‌ها نمی‌کنند، بلکه با استفاده از امکانات نوین نظیر اینترنت و بهره‌گیری از قابلیت‌های آن نیازهای اطلاعاتی خود را برطرف می‌سازند و از این رهگذر ایجاد شبکه‌های مجازی در اینترنت فرصت بسیار مناسبی برای سازماندهی و تأثیرگذاری بر این اقشار می‌باشد. تحقیقات نشان می‌دهد که در کشورهای منطقه خاورمیانه در بین سیزده سایت برتر، چهار وب‌سایت مرتبط با شبکه‌های اجتماعی وجود دارد. بر همین اساس، نمی‌توان از نقش سایت‌هایی

نظیر فیس‌بوک، توییتر و یوتیوب در شکل‌دهی به اعتراضات جمعی و شبکه‌سازی در اجتماع به‌سادگی گذشت.

مهم‌ترین تفاوتی که شبکه‌های اینترنتی با رادیو و تلویزیون و مطبوعات دارد، دو طرفه و چند طرفه بودن ارتباط است. شبکه‌های اینترنتی اساساً محدودیتی در ایجاد و استفاده ندارند و همه افراد می‌توانند از آن استفاده کنند، عضو آن شوند و با دیگران ارتباط برقرار کنند. این شبکه‌ها از آن جا که در انحصار شخص، سازمان و یا حکومت نیستند مشکل چند صدایی را در ارتباط و خبررسانی حل کرده‌اند. به همین دلیل به نظر منطقی می‌رسد که حکومت‌های خودکامه ترس ویژه‌ای از آزادی مردم در استفاده از این شبکه‌ها و نیز شبکه‌های ماهواره‌ای داشته باشند. در بسیاری از کشورهای عربی حکومت‌ها از طریق فیلتر کردن شبکه‌های اجتماعی و سایت‌ها و وبلاگ‌های مخالف و یا با پایین آوردن سرعت اینترنت مورد استفاده مردم سعی کردند تا دسترسی افراد را به این شبکه‌ها محدود کنند. اما با همه این موانع سازی‌ها، مردم به‌طور گسترده از این شبکه‌ها به‌عنوان ابزار اطلاع‌رسانی و ارتباط با یکدیگر استفاده می‌کنند و راه‌هایی برای غلبه بر موانعی که حکومت‌ها ایجاد می‌کنند پیدا کرده‌اند.

بر اساس گزارش برنامه توسعه سازمان ملل^۱ (UNDP) که در سال ۲۰۰۹ منتشر گردیده است، به‌طور کلی دولت‌های عربی هیچ پیشرفت محسوسی در توجه به آزادی بیان و اندیشه نداشته‌اند (Towards Productive Intercommunication for Knowledge, 2009). در سال ۲۰۰۵ گزارشگران بدون مرز ۱۵ دشمن اینترنت را اعلام نمود که ۴ کشور لیبی، سوریه، عربستان و تونس نیز در این لیست قرار داشتند. در سال ۲۰۱۰ عربستان، مصر، سوریه و تونس و در سال ۲۰۱۱ عربستان و سوریه در لیست همچنان باقی ماندند. در سال ۲۰۱۱ این سازمان عربستان، سوریه و مصر را به‌عنوان زندان و بلاگ‌نویسان اعلام نمود (Reporters Without Borders, 2005, 2010, 2011).

فیلترینگ اینترنت در منطقه بسیار رایج است و این کار توسط نرم افزارهای ساخت غرب انجام می‌گیرد. سودان، تونس، بحرین، امارات، قطر، عمان، عربستان، یمن، کویت

1. United Nations Development Program

از تکنولوژی غربی برای مسدود کردن محتوی اینترنت استفاده می‌کنند (Helmi & York, 2011:2). از مراکش تا بحرین جهان عرب شاهد ظهور رسانه‌های مستقل اجتماعی پر جنب و جوش و افزایش مداوم تعامل شهروندان با اینترنت است و انتظار می‌رود تا سال ۲۰۱۵ حدود ۱۰۰ میلیون نفر از جمعیت عربی را جذب نماید ((Ghannam, 2011:4). با وجود سانسور شدید دولت‌ها قادر به ساکت کردن مخالفان و یا جلوگیری از فعالیت و استفاده از تکنولوژی‌های ارتباطی نبوده‌اند و تولید محتوی اینترنتی و استفاده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در سراسر منطقه در حال رشد بوده است ((Hofheinz, 2007:61. برخورد قهری دولت‌ها با معترضان و وبلاگ نویسان و کند و قطع کردن اینترنت، دستگیری و زندانی کردن و شتم فعالان اینترنتی در کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا نشان از اهمیت اینترنت و شبکه‌های اجتماعی دارد ((Comninos:9-11).

جمعیت کشورهای عربی جوان است و به شبکه‌های اجتماعی جذب می‌شوند. ۵۰ درصد جمعیت کشورهای یمن، عربستان، اردن، مراکش و مصر زیر ۲۵ سال هستند و در بقیه کشورهای عربی جمعیت زیر ۲۵ سال بین ۳۵ تا ۴۷ درصد کل جمعیت می‌باشد ((The Arab Media Outlook, 2008-2012:47). انتظار می‌رود تقاضا برای شبکه‌های اجتماعی و وبلاگ نویسی رشد نماید. هنوز آغاز طلوع عصر دیجیتال در جهان عرب است. رسانه‌های اجتماعی نیز مانند شبکه‌های ماهواره ای در پخش اخبار و اطلاعات توانسته‌اند بر روند تغییرات تأثیر گذارند. با این وجود نمی‌توان انتظار داشت که وبلاگ نویسی و شبکه‌های اجتماعی به تنهایی تغییرات سیاسی به وجود آورند. پروسه تغییر دراز مدت است و رسانه‌های اجتماعی می‌توانند به این پروسه سرعت ببخشند. می‌توان گفت که این تغییرات از آغاز سال ۲۰۱۱ شتاب گرفته است.

ابزارهای کلیدی خیزش‌های جدید، دیجیتالی هستند. شبکه‌های اجتماعی توانسته‌اند گروه‌های نامتجانس را از راه دور به یکدیگر نزدیک نمایند و کانال‌هایی به وجود آورند که کنترل سنتی دولت بر رسانه‌ها را تضعیف نماید. در کنار فعالیت‌ها و اقدامات سنتی، اینترنت ابزاری برای انتشار اخبار و اطلاعات، رسانه‌های اجتماعی برای ارتباط و

هماهنگی و تلفن‌های همراه و دیجیتالی برای ضبط وقایع به کار می‌روند (Williamson, 2011:3).

فعالان دیجیتال از مراکش مصری‌ها را حمایت نموده و چگونگی استفاده از ابزارهای اینترنتی را به آن‌ها آموزش می‌دادند. با وجودی که رسانه‌های اجتماعی نقش مهمی در خیزش‌ها ایفا نمودند اما نباید نقش آن‌ها را بزرگ‌نمایی کرد. با وجودی که عباراتی مثل انقلاب دیجیتالی، انقلاب وب ۲، انقلاب فیس بوک فضای رسانه‌های سنتی و جدید را پر نموده است، اما باید توجه نمود که انقلاب‌ها و اصلاحات توسط مردمی به وجود می‌آید که در معرض شرایط اجتماعی و سیاسی خاصی قرار دارند (Neubauer & Pusnik, 2011:4). باید تاکید نمود که جنبش‌های سیاسی اجتماعی به مردم تعلق دارد و نه به ابزارها و تکنولوژی‌های جامعه (Herrera, 2011:1). به نظر می‌رسد که سؤال اساسی این نیست که آیا منازعات در خاورمیانه و شمال آفریقا را می‌توان تحت عنوان انقلاب فیس بوک دانست یا نه بلکه آن است که چگونه نسل دوم وب به گفتمان عمومی و مبارزات سیاسی مردم در منطقه کمک نمود و باعث تقویت آن شد (Neubauer & Pusnik:4).

نمونه‌های مصر و تونس نشان می‌دهد که نسل دوم وب را نباید به عنوان منبع درگیری‌های اجتماعی - سیاسی دانست بلکه آن به عنوان کاتالیزوری برای مبارزات مردم عمل می‌کند و فضای آزادی برای مطرح شدن افکار آن‌ها و سکویی برای ارتباطات و همچنین ساخت روابط اجتماعی یک جامعه فراهم می‌کند، جامعه‌ای که قبلاً در فضای اجتماعی - سیاسی واقعی شکل گرفته است (Morsi, 2011:3-4).

استفاده از شبکه‌های اجتماعی و محتوی تولید شده توسط کاربران در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا کاملاً بی سابقه بوده است و ضریب نفوذ این شبکه‌ها پس از آغاز خیزش‌ها نشان دهنده نقش و تأثیر گذاری این رسانه‌ها در تحولات منطقه می‌باشد. در طول بهار عربی توجه جهانیان به اعتراضات مردم در شهرها جلب شد و این موضوع در اثر اطلاع رسانی شبکه‌های اجتماعی میسر گردید. بسیاری از معترضان از امکانات این شبکه‌ها برای ایجاد محتوی در اینترنت استفاده نمودند و درخواست‌های خود را مطرح نمودند. میان تظاهر کنندگان بسیج شده توسط شبکه‌های اجتماعی و بسیج

تظاهرات در خلیج فارس پیوند آشکاری وجود دارد. رسانه‌های اجتماعی باعث ایجاد شتاب اولیه به تجمعات و اعتراضات شدند. با وجودی که ممکن است عبارت انقلاب فیس بوک یا توییتر دقیق نباشد اما شبکه‌های اجتماعی توانستند نقش مهمی در حرکت و سرعت این تحولات ایفا نمایند. شبکه‌های اجتماعی در توجه اولیه جهان به خیزش‌ها در مصر و تونس و متعاقباً در دیگر کشورهای منطقه به مبارزات دموکراتیک منطقه کمک زیادی نمودند. این شبکه‌ها با همراهی با تلفن‌های همراه توانستند اخباری که توسط رسانه‌های دیگر پوشش داده نمی‌شد را پوشش دهند و با اشتراک گذاشتن تصاویر و مطالب مربوط به تظاهرات فرصت دست‌یابی به حقایق را برای همه جهانیان فراهم نمایند (Comminos:6-9).

نتیجه‌گیری

پارادایم رسانه‌های قدرتمند در موج خیزش‌های اعراب خاورمیانه و شمال آفریقا که از تونس و مصر آغاز شد و با سرعت بی‌سابقه‌ای در کل منطقه گسترش یافت به وضوح قابل مشاهده است. این موضوع نه تنها در نتیجه تکنولوژی‌های ارتباطی مبتنی بر اینترنت است بلکه به دلیل وجود بحران‌های اجتماعی و اقتصادی عمیق در منطقه همراه با سلطه حکومت‌های اقتدارگرا که پاسخی برای نیازهای نسل جدید ندارند نیز می‌باشد. داستان خاورمیانه و شمال آفریقا داستان شورشیان جوانی است که خواهان دموکراسی و سرنگونی دیکتاتورها می‌باشند. جوانانی که با استفاده از تکنولوژی‌های ارتباطی نوین و به ویژه شبکه‌های اجتماعی توانسته‌اند پژواک اعتراضات خود را به گوش تمام جهانیان برسانند.

شبکه‌های اجتماعی و اینترنتی غیر رسمی نقش پررنگی در وقوع و هدایت اعتراضات مردمی در کشورهای عربی خاورمیانه و شمال آفریقا ایفا کرده‌اند. استفاده از این ابزارها به رغم اقدام‌های محدود کننده نسبت به دسترسی کاربران از سوی دولت‌های عربی از اجزاء تأثیرگذار در شکل‌گیری روند مخالفت‌های ضد دولتی بوده است. پس از تحولات صورت گرفته در نظام‌های سیاسی تونس و مصر، مردم در دیگر نظام‌های سیاسی منطقه شمال آفریقا و خاورمیانه از جمله کشورهای لیبی، سوریه، اردن،

عربستان، یمن، بحرین، الجزایر و ... نیز خواستار اصلاحات در ساختار سیاسی و روند دموکراسی در کشورهای خود شدند. این خواسته منجر به شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی محدود یا گسترده علیه نظام‌های حاکم در آن کشورها شد.

آنچه در این تحولات انکار ناپذیر است تأثیر رسانه‌های ارتباط جمعی و اینترنت و بخصوص شبکه‌های اجتماعی از جمله فیس بوک و توییتر در اطلاع‌رسانی سریع و گسترده از تحولات در کشورهای منطقه می‌باشد. با وجود قطعی گسترده یا کندی سرعت اینترنت، تلفن همراه و سامانه ارسال پیام کوتاه، در بعضی از کشورها باز هم تحولات منطقه سریعاً از طریق اینترنت و شبکه‌های خبری، اطلاع‌رسانی می‌گردد و برنامه‌ریزی‌ها جهت تجمعات اعتراضی و راهپیمایی‌ها بخصوص توسط کاربران شبکه‌های اجتماعی در توییتر و فیس بوک صورت می‌گیرد و این موضوع، نشان‌دهنده نقش ابزارهای ارتباطی نوین در تحولات سیاسی و حتی اجتماعی می‌باشد.

بسیاری از دانش‌پژوهان معتقدند که این فرضیه که شورش‌ها توسط رسانه‌های اجتماعی دامن زده شده‌اند با واقعیات تطبیق ندارد و چنین نقشی را برای این رسانه‌ها قائل نیستند و معتقدند این نقش بزرگنمایی شده است. نگارنده معتقد است، با وجودی که ممکن است انقلاب‌های عربی توسط تکنولوژی‌های جدید ایجاد نشده باشند، اما این رسانه‌ها و به ویژه شبکه‌های اجتماعی باعث گسترش خیزش‌ها و اعتراضات مردمی در منطقه گردید و نه تنها مردم را قادر به سازماندهی و هماهنگی تظاهرات نمود بلکه ابزاری برای مقابله با کنترل دولتی بر اطلاعات نیز گردید.

منابع

- فوران، جان. (۱۳۸۵). *نظریه پردازي انقلاب‌ها*، ترجمه فرهنگ ارشاد، تهران، نشر نی.
- کاستلز. مانوئل. (۱۳۸۰)، *عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ*، ترجمه احمد علیقلیان و افشین خاکباز، تهران: انتشارات طرح نو.
- گلدستون، جک. (۱۳۸۷). *مطالعات نظری تطبیقی تاریخی در باب انقلاب‌ها*، ترجمه محمد تقی دلفروز، تهران: نشر کویر.
- لین، ریچارد. جی. (۱۳۸۷). *ژان بودریار*، ترجمه مهرداد پارسا، تهران: نشر فرهنگ صبا.

نیاکویی، سید امیر. (۱۳۹۰، زمستان). "تحولات اخیر خاورمیانه و شمال آفریقا: ریشه‌ها و پیامدهای متفاوت"، **فصلنامه روابط خارجی**، سال سوم، شماره چهارم. وارد، گلن. (۱۳۸۴). **پست مدرنیسم**، ترجمه قادر فخر رنجبری و ابوذر کرمی، تهران: نشر نی.

- Alexander, C. (2010). *Tunisia: Stability and reform in the modern Maghreb*, Routledge.
- Boyd, D., & Ellison, N. (2007). Social network sites: Definition history and scholarship, **Journal of Computer Mediated Communication**, 13(1), Article 11, retrieved from <http://www.jcme.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html>.
- Chalcraft, J. (2011). *The Egyptian people demand the fall of the regime in The Arab spring of discontent: A collection from e-international relation by Alasdair McKay*, UK, Oxford University.
- Cheterian, V. (2011, February). The Arab revolt: roots and perspectives, **GCSP Policy paper** No 12, Geneva Center for Security Policy.
- Civil movements: The impact of Facebook and Twitter. (2011, May). **Arab Social Media**.
- Coleman, J. S., (1988). Social capital in the creation of human capital, **American Journal of Sociology**, 94, S95-S120.
- Comminos, A. (2011, June). Twitter revolutions and cyber crackdowns: User-generated content and social networking in the Arab spring and beyond, Association for Progressive Communications (APC). 1-18.
- Dozens killed in Syrian border town. (2011, May 17). **Middle East Al Jazeera English**. Aljazeera. Net, Retrieved 12 June 2011.
- Dozens tortured and killed in Syria detention centers. (2011, August 31). **BBC News**.
- Facebook usage: Factors and analysis. (2011, January). **Arab Social Media Report**, 1(1), pp.1-20.
- Fresh violence hits Syrian town. (2011, May 3). **Al Jazeera English**. Retrieved from <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/04/20114309234489989.html>
- Ghannam, J. (2011, February 3). Social media in the Arab world: Leading up to the uprisings of 2011, The Center for International Media Assistance and National Endowment for Democracy.
- Glaser, M. (2007). *Your guide to social networking online*, Cambridge, UK: The MIT Press.

- Hassanpour, A. (1998). Satellite Footprints as National Borders: MED-TV and the Extraterritoriality of State Sovereignty, **Journal of Muslim Minority Affairs**, 18(1), 53-73.
- Helmi, N., & York, J. C. (2011), west censor east: The use of western technologies by Middle East censors. Retrieved from <http://www.opennet.net/~west-censoring-east-the-use-western-technologies-middle-east-censors-2010-2011>.
- Herrera, L. (2011). Egypt's revolution 2.0: The Facebook factor. Retrieved from <http://www.religionresearch.org/martijn/2011/02/18/egypts-revolution-2-0-the-facebook-factor>.
- Hinds, D., & Lee, R.M. (2008). Social network structure as a critical success condition for virtual communities, Department of Decision Sciences and Information Systems, Florida International University.
- Hofheinz, A. (2007). Arab Internet use: Popular trends and public impact, In Naomi Skylar (Ed.), Arab media and political renewal: Community, legitimacy and public life, New York, NY: I.B.Tauris.
- Holmes, o. (2012, March 20). Reuters, retrieved from http://www.huffingtonpost.com/2012/03/20/syria-opposition-torture-execute_n_1366352.html.
- Jones, C, (2011). Yemen and The Arab spring: Moving beyond the tribal order, in The Arab spring of discontent: A collection from e-International relation by Alasdair McKay, Uk, Oxford University.
- Kravets, D. (2011, January 28). What's fueling Mideast protests? It's more than Twitter, **Wired Magazine**, and Retrieved from www.wired.co.uk/news/archive/2011-01/28/middle-east-protests-twitter.
- Mayfield, A. (2008, August 1). What is Social Media? I crossing, Retrieved from <http://icrossing.co.uk/ebooks>.
- Mirkooshesh, A.H. (2012). The role of social networks on the upheavals of the Middle East and North Africa, **Journal of American Science**, 8(3), retrieved from http://www.jofamericanscience.org/journals/am-sci/am0803/020_8505am0803_160_171.pdf.
- Morsi, H. (2011). On revolutions false miracles and social media, retrieved from <http://www.hanimorsi.com/blog/index.php/archives/2011/02/24/on-revolutions-false-miracles-and-social-media>.
- Neubauer, T., & Pusnik, T. (2011). Are we witnessing a Facebook revolution? Evaluating the impacts of Web 2.0 in the peoples' struggles in North Africa and some implications for citizenship

- education, **Networking European Citizenship Education**, retrieved from <http://www.nece.eu/Newsletter01/11>.
- Online Social Networks. (2008, October). **Research Report Crown Copyright**, retrieved from <http://www.communities.gov.uk>.
- Osman, T. (2010). Egypt on the brink from Nasser to Mubarak, Yale University Press.
- Ottaway, M., & Hamzawy, A. (2011, January 28), Protest movements and political change in the Arab world, Carnegie Endowment for International Peace Report, 1(2).
- Penner Angrist, M. (2011, January 16). Morning in Tunisia, Retrieved from <http://www.foreignaffairs.com/articles/67321/michell-penner-angrist/morning-in-tunisia>.
- Reporters without Borders. (2005, November 17). The 15 enemies of the Internet and other countries to watch, Retrieved from <http://www.en.rsf.org/the-15-enemies-of-the-internet-and-17-11-2005,15613.html>.
- Reporters without Borders. (2010, March 12). Web 2.0 vs. control 2.0. Retrieved from http://www.en.rsf.org/IMG/pdf/Internet_enemies.pdf; Reporters without Borders. (2011, March 12). Internet enemies, Retrieved from http://march12.rsf.org/i/Internet_Enemies.pdf.
- Ruhoak, A., & Ijzerloo, J. (2011, June). The Arab Spring focus, rabobank economic research department.
- Serrat, O. (2009, February 28). Social Network Analysis, Knowledge Solutions, Asian Development Bank.
- Shih, C. (2009). The Facebook era: Tapping online special networks to build better products, reach new audiences, and sell more stuff, Boston, Pearson Education.
- Syrian protests add to pressure on Assad regime. (2011, March 23). **The Wall Street Journal**.
- The Arab Media Outlook, 2008-2012.
- Towards productive intercommunication for knowledge. (2009). **Arab Knowledge Report**, Mohammed bins Rashid Al Maktoum Foundation and United Nations Development Programme, Retrieved from <http://www.mbrfoundation.ae/English/Documents/AKR-2009-En/AKR-English.pdf>.
- Williamson, Asocial media and the new Arab Spring, **Networking European Citizenship Education**, Retrieved from <http://www.nece.eu/Newsletter01/11>.